

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З НАДАННЯ ПОСЛУГ У ПРАВІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Федорченко Н. В.,

кандидат юридичних наук,

здобувач НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

В статті акцентується увага на питаннях становлення договірних зобов'язань з надання послуг в радянській період.

Ключові слова: договірні зобов'язання, надання послуг, договір, правове регулювання, захист прав споживачів, побутове обслуговування.

Після перемоги Жовтневої революції влада в Україні певний час залишалась у Центральній Раді, яка намагалась частково реформувати й цивільне законодавство тогочасної України [1, с. 19]. Так, до моменту прийняття ЦК УРСР 1922 р. деякі зобов'язання про надання послуг відокремилися і відобразились у таких правових інститутах як доручення, комісія, страхування. Однак після остаточного запровадження на більшій території України більшовицького режиму відбулась кардинальна переоцінка ролі права у суспільному житті, що відобразилось у націоналізації основних засобів виробництва, різкому скороченні сфери функціонування приватної власності, введенні всеохоплюючого контролю держави над цілими галузями промисловості. Наслідком цього було створення інституту соціалістичної власності та державного регулювання суспільного виробництва і розподілу продуктів, що призвело до нівелювання такого важливого принципу цивільного законодавства загалом та договірною зокрема як принципу свободи договору.

Державна монополія була поширена на всі сфери діяльності, в тому числі і на сферу надання послуг, оскільки підприємницькі зв'язки здійснювалися на підставі адміністративних розпоряджень державних органів.

У період воєнного комунізму (1917–1920 рр.) потреби громадян у послугах забезпечувалися переважно адміністративним методом при незначній ролі цивільно-правових засобів (зокрема договорів). Товарний обмін того часу характеризувався відмовою від системи торгівлі на користь системи соціалістичного обліку і планомірного розподілу найважливіших предметів продовольства і товарів широкого вжитку. Характерними рисами цього періоду були націоналізація основних засобів виробництва, загальнодержавне планування економіки, державна монополія на заготівлю найважливіших продуктів харчування, політика твердого товарного нормування і контролю, прямий позаринковий товарообмін між містом і селом і, як наслідок, скорочення всього цивільного обороту. Характерними рисами періоду воєнного комунізму були політика продрозверсток (вилучення у селян надлишків продовольства з метою першочергового задоволення потреб фронту і наступного розподілу за твердими цінами цивільному населенню), а також заходи щодо безкоштовного надання населенню деяких товарів широкого споживання і надання на безоплатній основі окремих послуг (зокрема, комунальних, транспорту, зв'язку тощо) [2, с. 136].

На початку нової економічної політики (1921–1923 рр.) деякі інститути договірного права були відновлені, однак з 1924 року договірні відносини з надання послуг поступово пристосовуються до державно-планової системи. Нівелювання правової суті договору відбувалося тепер в іншій площині, оскільки формально договірні відносини були відновлені всюди. Їх основою став так званий принцип госпрозрахунку, тобто самоокупності усіх комунальних підприємств у сфері надання послуг, при якій витрати за надані послуги відшкодовуються за рахунок доходів, що отримуються. Тобто договір з надання послуг стає своєрідним інструментом реалізації державного плану, а такі важливі принципи договірного права як принципи свободи договору, диспозитивності, економічності та співробітництва тощо замінялися господарською «самостійністю» виконавця – комунального підприємства.

Згідно з постановою про укладання договорів на 1934 рік державний план визначав практично всі істотні умови цивільно-правових договорів, а саме, умови про кількість, якість, ціну тощо. Усі наступні постанови уряду про укладання цивільно-правових договорів практично не допускали укладання інших, крім планових договорів [3, с. 64].

Характерною особливістю того часу була відсутність у ЦК УРСР 1922 р. норм, присвячених договорам з надання послуг, як типу договірних зобов'язань.

Такий сценарій нормотворчості був обумовлений відсутністю на ринку послуг вибору виконавця, що характерно для економічного життя першої половини ХХ століття. З цієї причини законодавець регулював ті види відносин з надання послуг, які стали реаліями економічного буття: послуг з перевезення, страхування, зберігання.

Разом з тим друга половина ХХ ст. відзначається бурхливим розвитком ринку послуг, а, отже, виникає і потреба цивільно-правового регулювання цих правовідносин (зазначений період іменуватимемо періодом трансформації). Зазначений період характеризується переглядом теоретичних положень договірного права, і вже на початку 60-х років було розроблено та прийнято Цивільний кодекс УРСР 1963 р., де з точки зору юридичної техніки та формального підходу питання цивільно-правового договору як правової категорії були достатньо глибоко розроблені.

Так, ЦК УРСР 1963 р., як і ЦК УРСР 1922 р., не містив норм, присвячених правовому регулюванню відносин з надання послуг. У ЦК УРСР 1963 р., крім закріплених у попередньому кодифікованому акті послуг доручення, комісії та страхування, самостійне регулювання отримали транспортні послуги, відносини у сфері банківського обслуговування, зберігання. Значна частина послуг, а саме, громадське харчування, зв'язок, побутові та житлово-комунальні послуги, регулювалися на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Особливістю тогочасного законодавчого підходу було те, що в ньому основне місце займали норми, що регулюють порядок надання послуг спеціалізованими організаціями.

Інтенсивний розвиток цивільного законодавства в напрямі удосконалення механізму правового регулювання відносин з надання послуг розпочався у 70–80-ті роки ХХ ст. У цей час слідом за прийняттям ЦК УРСР 1963 р. вводяться в дію Правила побутового обслуговування населення. Про значимість сфери побутового обслуговування населення для цілей правозастосування свідчить широко відома в минулому Постанова Пленуму Верховного Суду Української РСР «Про застосування в судовій практиці деяких норм законодавства, яким регулюються відносини по побутовому обслуговуванню населення» від 06.07.1979 р. № 4, п. 5 якої закріплював, що коли окремі правила, що містяться у відомчих нормативних актах, які регулюють діяльність підприємств побутового обслуговування, суперечать закону, суду належить керуватися законом, а також визнавати недійсними умови угод, що обмежують права громадян у порівнянні з тим, як вони встановлені в законі або типовому договорі.

Поряд з типізацією різних послуг і їх більш конкретним регулюванням намітилася тенденція до зближення цивільно-правового регулювання різних послуг, про що свідчить поширення на такі відносини ряду аналогічних пільг. Наприклад, широкого впровадження набирає практика надання послуг у кредит, можливість пролонгації договорів, підвищення гарантій споживачам послуг, неприпустимість обмеження їх прав і нав'язування послуги тощо [4, с. 20].

В цей же час на сторінках юридичної літератури розгорнулася широка наукова дискусія про перспективи розвитку законодавства у сфері обслуговування. Результати цих наукових дискусій знайшли свою реалізацію: а) в «диференціальній» науковій концепції, що пропонує видання спеціальних законів із окремих галузей сфери обслуговування (О. М. Садиков, Ю. Х. Калмиков, М. О. Барінов); б) «інтегральній», суть якої зводилася до ідеї інтеграції в одному законі всієї охорони прав «громадян-споживачів» (В. П. Мозолін, О. Ю. Кабалкін); в) «гіпотезі спеціалізованих основ» (О. А. Пушкін, О. О. Красавчиков), пропонувалось видати Основи законодавства про торгівлю, громадське харчування, побутове обслуговування населення і відповідні кодекси союзних республік зі збереженням при цьому Основ цивільного законодавства [5, с. 14 – 18].

Як вбачається із вищенаведеного, саме «інтегральна концепція» знайшла своє відображення в Законі України «Про захист прав споживачів», значення якого у справі правового захисту непрофесійних учасників цивільного обороту складно переоцінити. Разом з тим доцільно зазначити, що запропоновані концепції моделей нормативно-правового регулювання відносин у сфері послуг мали на увазі послуги, спрямовані на задоволення саме споживчих потреб громадян, а не будь-яких видів послуг.

Надзвичайно прогресивною видається ще одна наукова концепція, запропонована О. О. Красавчиковим, Є. Д. Шешеніним, В. А. Плетньовим (пропонуємо іменувати «типізаційною»), суть якої зводилася до необхідності розробки проекту спеціальної глави «Послуги» і включення її до Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік [6, с. 94].

У працях цивілістів того періоду спостерігаються спроби вирішення проблеми комплексного вивчення зобов'язань з надання послуг, дослідження об'єктивно існуючих закономірностей і загальних ознак договірних зобов'язань з надання послуг, визначення шляхів розвитку правового регулювання відносин з оплатного надання послуг [7, с. 67].

Слід зазначити, що значна частина відносин, спрямованих на надання послуг, закріплювались в окремих главах ЦК УРСР 1963 р. Так, значна їх частина закріпилася в главі 28 ЦК УРСР 1963 р., що регулювала підрядні відносини. Як зазначалось в ч. 3 ст. 348 ЦК УРСР, по окремих видах обслуговування громадян Рада Міністрів Української РСР затверджує типові договори побутового замовлення. Згодом таке право було надане Укрсоюзсервісу згідно з Правилами побутового обслуговування населення від 16.05.1994 р. А в науковій літературі активно пропагувалася ідея щодо можливості регулювання побутових послуг населенню не тільки за допомогою побутового замовлення, а й на підставі інших цивільно-правових інститутів [8, с. 449].

Зважаючи на вищенаведене доходимо висновку, що ще за радянських часів у правовій доктрині почала формуватися концепція договору на обслуговування громадян як самостійного типу цивільно-правового договору, яка згодом так і не набула законодавчої формалізації.

Таким чином, економічні реформи 80-х років принесли позитивні зміни в напрямі перетворення відносин власності, відміною планового розподілу, відмовою від системи адміністративних приписів у формуванні умов договору і, як наслідок, розширенні договірної свободи та його поширення на нові сфери.

Одним з важливих інститутів, що надав імпульс розвитку правового регулювання відносин з надання послуг та його законодавчого відокремлення, став інститут захисту прав споживачів. Зважаючи на наведене, наступний період, що розпочався після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності, пропонуємо іменувати періодом розвитку. Так, період розвитку пов'язаний, насамперед, із фактичним крахом всієї існуючої в СРСР планової системи товарного забезпечення та обслуговування населення. Це започаткувало формування

самостійної сфери законодавства, законодавства про захист прав споживачів на підставі поступового запозичення, а потім і імплементації норм міжнародних конвенцій і кращих зразків законодавчих актів зарубіжних країн.

Закон України «Про захист прав споживачів» є спеціальним комплексним законодавчим актом, який містить особливі методи і способи захисту прав споживачів. Ці особливості, насамперед, полягають у встановленні, крім звичайних, ще і додаткових гарантій реалізації споживачами своїх прав та додаткових обов'язків і підвищеної відповідальності зобов'язаних по відношенню до споживачів осіб [9, с. 7].

Специфіка договору про надання споживчих послуг зумовлюється їх суб'єктивним складом та трансформується у наділенні споживача широким спектром споживчих прав, а також в наділенні вказаного договору природою договору приєднання. Так, як зазначається в юридичній літературі, договір про надання споживчих послуг у більшості випадків поєднує ознаки й договору приєднання, і публічного договору, відповідно, споживач (замовник) одночасно володіє правами, наданими в межах правових режимів публічного договору та договору приєднання. І тільки у випадку передання споживачем до суду розбіжностей, що виникли під час укладення публічного договору приєднання, останній повністю втрачає властивості договору приєднання (вважається, що споживач через суд бере участь у визначенні договірних умов) [10, с. 181 – 182]. Крім того, споживчі послуги, як зазначає В. С. Мілаш, на відміну від господарських (ділових) послуг, не залучаються до міжнародного обігу (міжнародної торгівлі послугами), тому більшість міжнародних договорів (конвенцій) прямо виключають їх зі сфери своєї дії (Конвенція ООН «Про міжнародний фінансовий факторинг» 1988 р., Конвенція ООН «Про міжнародний фінансовий лізинг» 1988 р. та ін.) [11, с. 175].

Отже, перетворення послуги в гідну споживчу вартість, що володіє рядом специфічних ознак, диверсифікація послуг в сучасній ринковій економіці і наростання цієї тенденції, посилення соціального навантаження послуг вимагали вдосконалення цивільно-правових форм регулювання відносин з надання послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Богославець В. М.* Договори про надання правових послуг: монографія / В. М. Богославець. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2009. – С. 19.
2. *Новицкий И. Б.* История советского гражданского права: курс советского гражданского права / И. Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 136.
3. *Пархоменко Н. М.* Договір у системі права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. М. Пархоменко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. – С. 64.
4. *Мирошник А. В.* Возмездное оказание услуг в гражданском праве России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Мирошник. – Саратов, 2003. – С. 20.
5. *Красавчиков О. А.* Сфера обслуживания: гражданско-правовой аспект // Гражданское право и сфера обслуживания / О. А. Красавчиков. – Свердловск, 1984. – С. 14 – 18.
6. *Шешенин Е. Д.* О нормативном регулировании отношений по оказанию услуг // Актуальные проблемы гражданского права / Е. Д. Шешенин. – Свердловск, 1986. – С. 94.
7. *Шешенин Е. Д.* Общие проблемы обязательств по оказанию услуг / Е. Д. Шешенин // Вестник МГУ. Сер. 11, Право. – 1983. – № 1. – С. 67.
8. *Цивільний кодекс України* (науково-практичний коментар). – Х.: ООО «Одіссей», 2000. – С. 449.
9. *Іваненко Л. М.* Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів: монографія / Л. М. Іваненко. – К.: Юмана, 1998. – С. 7.
10. *Груздев В. В.* Возникновение договорного обязательства по российскому гражданскому праву: монографія / В. В. Груздев. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – С. 181 – 182.
11. *Мілаш В.* Правове регулювання договірних відносин із надання послуг за сучасних ринкових умов / В. С. Мілаш // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. / Редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х.: Право, 2013. – № 2 (73). – С. 175.

The article focuses on the issues of the formation of contractual obligations to provide services during the Soviet period.

В статті акцентується увага на питаннях становлення договірних обов'язків по оказанию услуг в советский период.